

In het najaar van 1999 is uit grond, die afkomstig was uit de bouwput van de zogenaamde Diezehof langs de Doode Nieuwstraat, een gaaf bronzen zegelstempel geborgen.¹ De Diezehof staat op een gedeelte van het terrein van het voormalige Minderbroedersklooster, dat hier vanaf de 13e eeuw tot de verovering van de stad in 1629 door Frederik Hendrik, gevestigd was (afb.1). Een groot deel van het Minderbroedersklooster is in verschillende campagnes sinds 1985 door de voorgangers van de huidige afdeling BAM van de gemeente 's-Hertogenbosch opgegraven. Het zegelstempel is waarschijnlijk echter afkomstig uit een wegens de stabiliteit van de huidige bebouwing tijdens de opgraving niet uitgegraven gedeelte. Uit de vondstomstandigheden zijn dus geen conclusies te trekken over de datering van het stempel.

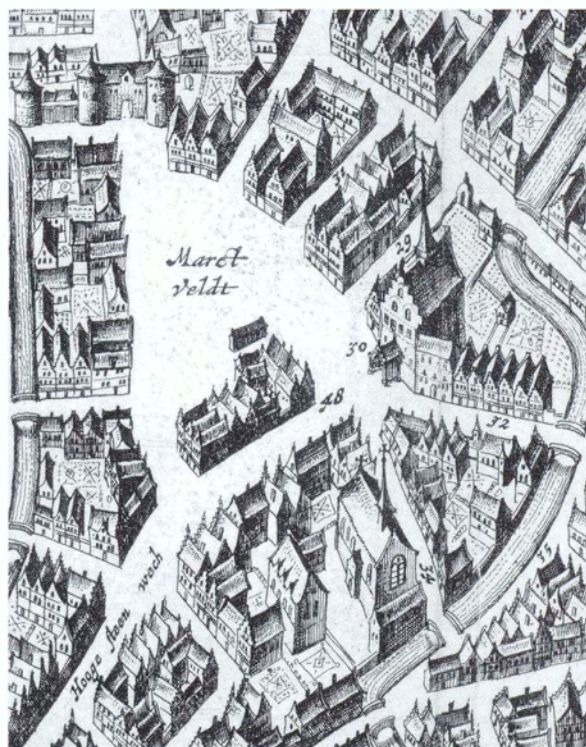
Onbekend zegelstempel gardiaan Minderbroedersklooster

Zegelstempel

Het spitsovale zegelstempel meet 4,3 x 2,9 cm en is aan de achterzijde voorzien van een rond draaigoogje (afb. 2). Aan de voorzijde is op het zegel een forse boom zichtbaar met twee zijspruiten. Het randschrift, aan beide zijden omgeven door een parelrand, luidt: '+ S. GARDIANI IN BVSCO DVCIS'. Dit moet gelezen worden als '(sigillum) GARDIANI IN BVSCO DVCIS', dat wil zeggen 'het zegel van de gardiaan in 's-Hertogenbosch'. De titel *gardiaan* (= [be]waker) werd in de Middeleeuwen uitsluitend gedragen door de oversten van de kloosters van de Franciscanen, meestal Minderbroeders genoemd. Het zegelstempel heeft dus zonder twijfel toebehoord aan één of meer oversten van het klooster van de Minderbroeders in 's-Hertogenbosch.

De volgende vraag die we ons moeten stellen, is wie deze gardiaan geweest kan zijn of, meer in het algemeen, uit welke periode het stempel dateert. Voor het antwoord op deze vraag, kunnen we kijken of we in de archieven een wasafdruk van dit stempel op een oorkonde kunnen vinden, zodat we in elk geval weten, wanneer dit stempel gebruikt is. Helaas zijn oorkonden, bezegeld door de gardiaan van de Minderbroeders uitermate zeldzaam. De archieven van het Minderbroedersklooster zijn na het gedwongen vertrek van de kloosterlingen uit de stad in 1629, spoorloos verdwenen. Op de schaarse oorkonden met zegels van het Minderbroedersklooster, die uit andere archieven bekend zijn, komt echter geen afdruk van het nu opgedoken stempel voor.²

De datering van het stempel kan daarom alleen op stilistische en inhoudelijke gronden worden bepaald. Van belang zijn hierbij vooral ook de ande-

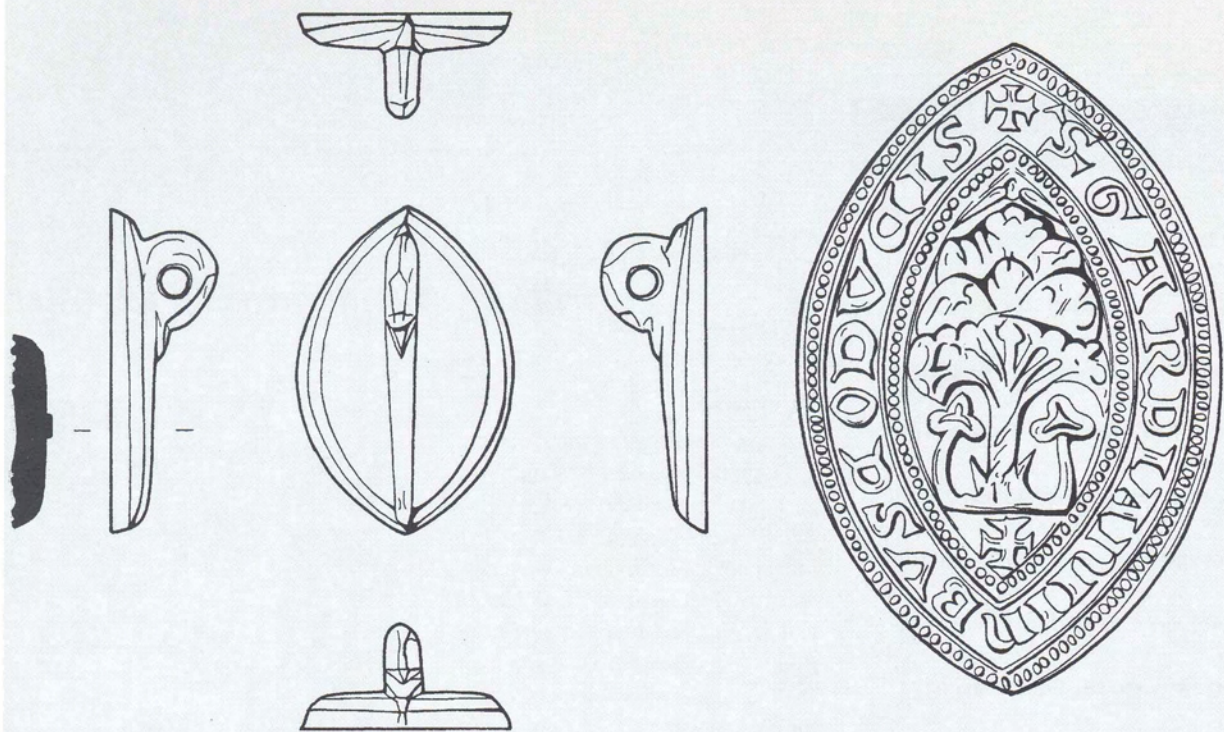

Afb. 1
Detail uit de kaart van Bleau (1649). Hoewel nog ingetekend was het klooster (midden onder) toen de kaart verscheen reeds verdwenen.
(Foto: Stadsarchief).

re bekende middeleeuwse zegelafdrukken en -stempels van de gardiaan.

Voorstelling

Inhoudelijke overwegingen bieden de meeste aanknopingspunten. Het eerste wat hierbij opvalt is dat de voorstelling op het zegelstempel vrijwel exact gelijk is aan het stadswapen van 's-Hertogenbosch, zoals dat op het oudst bekende zegel van de stad, bekend van een afdruk uit 1242, is weergegeven: een grote boom tussen twee kleinere boompjes.³ Het tweede wat opvalt is de zelfbewuste wijze waarop de gardiaan zich in het randschrift profileert. Niet zoals vrijwel al zijn col-

Afb. 2

Zegelstempel gardiaan Minderbroeders, afkomstig van terrein Minderbroedersklooster. Schaal 1:1. Aanzicht van een afdruk van het stempel, schaal 2:1. (Tekening drs. I. Cleijne, BAM)

lega's in andere steden als 'de gardiaan van het Minderbroedersklooster in ...', maar als de 'gardiaan in 's-Hertogenbosch', waarbij hij dan ook nog het stadswapen gebruikt. Het is alsof hij claimt minstens zo belangrijk te zijn als het officiële stadsbestuur!

Conventszegels

De gardiaan van het klooster kon zijn oorkonden op twee manieren bezegelen, met het zegel van het convent als geheel en met zijn ambtszegel als gardiaan. Het conventsiegel werd vooral gebruikt bij belangrijke overeenkomsten voor het gehele convent. Het gardiaanszegel kon ook worden gebruikt bij gelegenheden, waar het klooster niet direct bij betrokken was. De oudste afdruk van het conventsiegel van de Minderbroeders is overgeleverd hangend aan een oorkonde uit 1281 met als randschrift 'S(igillum) FR(atru)M MIN(orum) IN BUSC(o) DVCIS' ('zegel van de Minderbroeders in 's-Hertogenbosch')⁴. Op het zegel is de Annunciatie van de Engel aan Maria afgebeeld. Dit conventsiegel zijn de Minderbroeders blijven gebruiken in de 14e eeuw⁵, maar zelfs nog tot diep in de 15e eeuw. Afdruk-

ken van dit zegel komen nog voor op oorkonden uit 1446, 1463, 1465 en 1479⁶ (afb. 3). Pas uit het begin van de 17e eeuw is een tweede, nieuw gesneden zegel met een andere voorstelling bekend.⁷

Gardiaanszegels

De gardiaanszegels waren ambtszegels. In principe kon elke nieuwe gardiaan het zegel van zijn ambtsvoorganger overnemen of een nieuw zegel laten vervaardigen. Om misbruik tegen te gaan, werd in principe het oude stempel vernietigd, als het tenminste niet toevallig verloren was. Inderdaad worden in Nederland af en toe dergelijke vernietigde stempels in opgravingen aangetroffen.⁸ Behalve het hier gepubliceerde zegelstempel kennen we van de Bossche gardiaan vier andere gedateerde zegeltypen. Het oudste, beschadigde, zegel, gedateerd 1328, toont een gemijterde bisschop met kromstaf onder twee stevige boompjes (afb. 4)⁹. De meest waarschijnlijke kandidaat voor deze afbeelding is de belangrijkste Franciscaner heilige, bisschop Lodewijk van Toulouse.¹⁰ Het bewaarde gedeelte van het randschrift luidt: '...RDIANI IN BVSCO

DVCIS', waarschijnlijk dus gelijk aan het in 1999 teruggevonden zegelstempel. Uit het einde van de 14e eeuw, uit 1386 en 1394, is een gardiaanszegel bewaard, dat vrijwel gelijk is aan het zegel uit 1328, maar hiervan in kleine details verschilt. Waarschijnlijk is het vervaardigd uit een tussentijds vernieuwd stempel. Het zegel uit 1386 is overgeleverd als een fragmentarisch exemplaar (afb. 5), het complete zegel uit 1394 in een nagetekende kopie.¹¹ (afb. 6). Het randschrift luidt: 'S. GARDIANI IN BVSCO DVCIS', exact gelijk aan het in 1999 gevonden zegelstempel. Een derde type gardiaanszegel kennen we van afdrukken uit 1444, 1453, 1454, 1463 en 1479¹² (afb. 7). Het randschrift luidt: 'S(igillum) GUARDIANI FRATRUM MINORUM IN BUSCO DUCIS'. Het toont een staande, gemijterde bisschop met kromstaf en takjes op de achtergrond, staande in een nis onder een baldakijn op een voetstuk, geflankeerd door schematisch weergegeven verticale architectuurelementen. Waarschijnlijk is hier weer dezelfde heilige bisschop Lodewijk van Toulouse weergegeven. In elk geval neemt men aan dat deze heilige voorkomt op een in onderdelen van dit zegel afwijkend

vierde type gardiaansstempel, dat in een restant van het archief van de Minderbroeders bewaard is gebleven, maar waarvan geen afdrucken bekend zijn. Ook dit stempel draagt het randschrift 's(igillum) GUARDIANI FRATRUM MINORUM IN BUSCHODUCIS'.¹³

De heilige is afgebeeld in bisschopskleed met kromstaf en boek binnen een gotische nis en rust op een gekroond wapenschild met Franse lelies. Hoewel de voorstelling vrijwel gelijk is aan de zegelafdrucken uit 1444 t/m 1479, lijkt de uitvoering iets jonger. De gotische architectuur aan weerszijden van de heilige en de baldakijn is flamboyanter van karakter, het schrift van het randschrift iets vloeiender en de spelling *Buschoducis* in plaats van *Busco Ducis*.

Afb. 3
Conventszegel Minderbroeders.
Stadsarchief, Zegelkast Godshuizen
inv.nr. 14 (1463).
(Foto: Stadsarchief)

Afb. 4
Gardiaanszegel Minderbroeders.
Stadsarchief, archief Groot Zieken-
gasthuis, inv.nr. 3222 (1328).
(Foto: Stadsarchief)

Conclusie

Als we de gedateerde gardiaanszegels vergelijken met het nu gevonden zegelstempel, blijkt dat ons stempel het meest overeenkomt met het oudste gedateerde zegel uit 1328. Dit geldt zowel voor de stilistische elementen zoals het schrift en uitvoering van de voorstelling als ook voor de tekst van het randschrift en de voorstelling zelf. Ten eerste is het randschrift van het oudste zegel uit 1328 en ook nog in 1386 en 1394, exact gelijk aan ons stempel. Ten tweede treffen we in 1328 en eveneens in 1386-1394 in de voorstelling naast de monnik ook nog de twee bosboompjes aan. De vraag of het nu opgedoken zegel vroeger of later is dan 1328, is niet met zekerheid te beantwoorden.

Een datering, voorafgaand aan 1328, in het einde van de 13e of het begin van de 14e eeuw, is echter wel het meest waarschijnlijk. Hierop wijst het feit, dat de voorstelling van de bosboom, geflankeerd door twee kleinere boompjes, vrijwel gelijk is aan het 13e-eeuwse stadszegel van 's-Hertogenbosch. Ook de duidelijke dubbele parelrand en de vorm van de gotische letters, vooral de *a* en de *c*, wijst op deze en niet op een latere periode. Het nu

gevonden gardiaansstempel zou daarom ongeveer uit dezelfde periode kunnen dateren als het convents zegel. Qua voorstelling lijkt het erop dat het gardiaanszegel, in elk geval vanaf 1328, een toenemende oriëntatie op de innerlijke belevingswereld van het klooster representeert. De aanvankelijke oriëntatie naar buiten, op de stad, is zichtbaar in het gebruik van het stadswapen en het zelfbewuste randschrift.¹⁴ Het is niet uitgesloten dat de gardiaan in deze periode een min of meer officieel door de stad en/of de hertog erkende positie als bekrachtiger van oorkonden heeft gehad. De situatie kan mede ontstaan zijn door het feit, dat het Minderbroedersklooster is gesticht op een gedeelte van het door de hertog geschonken hertogelijk hof aan de Markt.

Deze situatie lijkt vanaf 1328 veranderd te zijn. Tussen 1328 en 1394 hanteert de gardiaan nog wel een randschrift zonder vermelding van het feit, dat hij gardiaan is van de Minderbroeders. In de voorstelling figureren nog wel twee kleine bosboompjes, maar de meest opvallende plaats wordt ingenomen door de bisschop met kromstaf. In het zegel zoals we dat vanaf 1444

kennen, is het stadswapen verdwenen, vult de Franciscaner heilige Lodewijk van Toulouse het volledige beeld en geeft het randschrift netjes en bescheiden aan dat de kloosteroverste gardiaan van de Minderbroeders in 's-Hertogenbosch is.

Literatuur

- *Corpus Sigillorum Neerlandicorum: de Nederlandsche zegels tot 1300*, 3 dln. ('s-Gravenhage 1937-1940).
- J. Dijkstra, M.J.A. de Haan e.a., *Archeologisch onderzoek achter het 'Van de Perrehuis', Middelburg*, Rapport Archeologische Monumentenzorg nr. 52 (Amersfoort 1998).
- A.M. Koldewij, 'Stadszegels van 's-Hertogenbosch', in: A.M. Koldewij, ed., *Zilver uit 's-Hertogenbosch. Van Bourgondisch tot Biedermeier*, Tentoonstelling Noordbrabants Museum Den Bosch 9 maart-2 juni 1985 ('s-Hertogenbosch 1985) 124-127.
- A.M. Koldewij, *In Busco Ducis 1450-1629. Kunst uit de Bourgondische tijd te 's-Hertogenbosch. De cultuur van late middeleeuwen en renaissance*, Tentoonstelling Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch 3 februari-30 april 1990 ('s-Hertogenbosch 1990).
- J. Mosmans, 'Gardiaanschapszegel en kloosterzegel der Minderbroeders te 's-Hertogenbosch 1463', in: *Taxandria* 22 (1915) 216-223.

Afb. 5
Gardiaanszegel Minderbroeders.
Stadsarchief, Zegelkast Godshuizen,
inv.nr. 13 (1386).
(Foto: Stadsarchief)

Afb. 6
Gardiaanszegel Minderbroeders.
Rijksarchief Noord-Brabant, collectie
Cuypers van Velthoven, inv.nr. 3841,
zegel B (1394). (Foto: Stadsarchief)

Afb. 7
Gardiaanszegel Minderbroeders.
Stadsarchief, Zegelkast Godshuizen,
inv.nr. 14 (1463). (Foto: Stadsarchief)

Noten

- 1 Het zegelstempel is gevonden door W. Beckx en opgenomen in het depot van de BAM onder het inventarisnr. 10397.
- 2 Ik dank Jan Buiks (Stadsarchief) en drs. E.W.J.M. van der Dennen (Rijksarchief) voor hun hulp bij het opsporen en identificeren van de thans bekende zegelafdrukken van het klooster en de gardiaan.
- 3 Koldewij 1985, 124.
- 4 Afgebeeld in het *Corpus Sigillorum Neerlandicorum* ('s-Gravenhage 1937-1940), 1, nr. 415; tekst in III, 41, nr. 415.
- 5 Rijksarchief Noord-Brabant, Collectie Illustre L.V. Broederschap (1375), vriendelijke mededeling mw. drs. E.J.W.M. van der Dennen. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (GAHt), Zegelkast Godshuizen, Inv.nr. 13, reg.nr. 16 (23 januari 1386). Mosmans 1915, 219 vermeldt dit zelfde zegelfragment.
- 6 GAHt, Zegelkast Godshuizen, inv.nr. 14, reg.nr. 54 (21 november 1463), inv.nr. 15, reg.nr. 56 (30 april 1465) en inv.nr. 16, reg.nr. 62 (26 augustus 1479); idem, Archief Rijke Claren, inv.nr. 14, reg.nr. 367 (21 okt. 1446). Het zegel uit 1463 is ook besproken en afgebeeld door Mosmans 1915, terwijl in de Collectie Cuypers van Velthoven (nr. 3841) een getekende kopie berust van dit zegel uit (volgens het bijschrift) 1446. Vergelijking van deze tekening met het zegel aan de hierboven genoemde oorkonde van 21

- oktober 1446, maakt duidelijk, dat het gezien de identieke beschadiging waarschijnlijk om hetzelfde exemplaar gaat.
- 7 Koldewij 1990, 180.
- 8 Een voorbeeld hiervan is het in de lengterichting doormidden geslagen zegelstempel van het Minderbroedersklooster in Middelburg, dat bij de opgravingen in 1997 is teruggevonden. Het zegelstempel is volgens de afdruk op oorkonden in gebruik is geweest vanaf 1284 tot kort vóór 1315: Dijkstra, de Haan e.a. 1998, 19-20.
- 9 GAHt, Archief Groot Ziekengasthuis, Inv.nr. 3222, Reg.nr. 13 (17 maart 1328).
- 10 Ik dank drs. J. van Cauteren, conservator van het Gemeentemuseum Weert, voor informatie en discussie over deze voorstelling.
- 11 GAHt, Zegelkast Godshuizen, inv.nr. 13, reg.nr. 16 (23 januari 1386); Rijksarchief Noord-Brabant, Collectie Cuypers van Velthoven 1320-1870, nr. 3841, zegel B. Dit zegel wordt al vermeld door Mosmans 1915, 219 (van Walter van Eck, 1386).
- 12 GAHt, Charters, inv. Sassen nr. 47 (vidimus 8 augustus 1444); Idem, Zegelkast Godshuizen, inv.nr. 14, reg.nr. 54 (21 november 1463) en inv.nr. 16, reg.nr. 62 (26 augustus 1479). Het zegel uit 1463 is afgebeeld en besproken door Mosmans 1915, die ook (220, noot 1) het

- zegel uit 1444 vermeldt. Afdrukken van hetzelfde zegel uit 1453 en 1454 berusten in het Rijksarchief Noord-Brabant, Collectie Charters Brabant, inv.nr. 14 (20 sept. 1454) en ibidem, Archief klooster Porta Coeli, inv.nr. 18 (22 dec. 1453). De beide laatste vermeldingen dank ik aan mw. drs. E.J.W.M. van der Dennen.
- 13 Koldewij 1990, 180 neemt ten onrechte aan, dat dit stempel gelijk is aan de door Mosmans gepubliceerde zegelafdruk uit 1463. Met dank aan mw. drs. E.J.W.M. van der Dennen, die mij op dit verschil opmerkzaam maakte.
- 14 Deze houding van de gardianen kan samenhangen met hun algemene functie als bekrachtiger van rechtshandelingen in en buiten de stad. Deze rol werd na de opkomst van het notariaat (in 's-Hertogenbosch sinds 1327) steeds meer door de notarissen overgenomen.